

הרב בן-ציון אלגוזי

אבינו מלכנו [שיחה לימים נוראים]

מנהג ישראל לומר בעשי"ת ובתעניות את צרור הבקשות שלאחר שמונה-עשרה בנוסח הפתיחה של "אבינו מלכנו", ולאחריו תוספת הבקשה המשתנה והמפורטת לפי נוסחאות שונות המופיעות בסידורי העדות.

מקור הנוסח של "אבינו מלכנו" הוא בגמרא במסכת תענית דף כ"ג ע"ב:

"ת"ר מעשה ברבי אליעזר שגזר שלש עשרה תעניות על הציבור ולא ירדו גשמים, באחרונה התחילו הציבור לצאת, אמר להם תקנתם קברים לעצמכם, געו כל העם בבכיה וירדו גשמים. שוב מעשה בר' אליעזר שירד לפני התיבה ואמר עשרים וארבע ברכות ולא נענה, ירד ר' עקיבא אחריו ואמר 'אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה', 'אבינו מלכנו למענך רחם עלינו', וירדו גשמים, הווי מרנני רבנן, יצתה בת קול ואמרה, לא מפני שזה גדול מזה אלא שזה מעביר על מידותיו, וזה אינו מעביר על מידותיו".

מגמ' זאת נקבע הנוסח לדורות של אבינו מלכנו, כי הרי מצאו חכמים שבאמירת שתי מילים אלו בצירוף, נמצא מפתח סגולה להורדת שפע לעולם.

אך מהתבוננות במהלך הגמ' עולות כמה תמיהות והארות:

א. הגמ' מקדימה לפני הסיפור של אבינו מלכנו - "מעשה בר' אליעזר שהתפלל ואמר עשרים וארבע ברכות והתענו שלש עשרה תעניות ולא ירדו גשמים", מכאן מובן שלהוריד גשמים אינו דבר של מה בכך הוא, אלא עד שלא געו כל העם בבכיה והבינו שענין של חיים ומות יש כאן, לא הצליח ר"א להוריד גשמים. והגמ' אמנם קושרת בין הסיפורים שהרי את המעשה הבא היא פותחת במילה שוב מעשה, משמע ששוב היה מצב של נסיון לא קל של הורדת גשמים, ואם אמנם קושי כה רב יש בהורדת הגשמים לעולם, היאך ר"ע הצליח באמירת שתי מילים בודדות של "אבינו מלכנו" להפוך עולמות ולפתוח שערי שמים?

ב. ר"ע בדיעת צירוף המילים והכוונות שחיבר את צמד המילים אבינו מלכנו, מיד נענה, ותימה רבה היא שהרי צמד מילים אלו הוא תרתי דסתרי ואין קטביות גדולה מחבור שתי מילים אלו, שהרי המונח "אבינו" מורה על קירוב דעת וקירבה רחמנית אבהית הבאה באופן טבעי בטבע הבריאה בין אב לבנו, הוא אשר אנו אומרים בר"ה ב"הרת עולם" - כרחם אב על בניו. הגמ' קובעת אין אב שונא את בנו, ואף נפסק להלכה

ע"פ הגמ' בסנהדרין שדיין שאין לו בנים אין יכול להיות דיין, כיוון שאין בו מידת הרחמים, ויותר מכך הקשר בין אב לבנו במהותו זוהי התגלמות של חוס אהבה וקשר בלתי ניתן לשליטה מטבע החיבור ביניהם, ולכן היחסים בדיני כיבוד אב ואם הם שאם אב רצה למחול על כבודו, כבודו מחול. בניגוד לזה, עומדים יחסי מלך ונמלכים, מלך במהותו בא לגלם יחס של שולט ונשלט, לכן מלך אינו נוהג במידת הרחמים עם נתיניו, אלא אדרבה בכח ובזכות רשאי להראות להם את סדרי השלטון וכלליו והמפר הרי הוא בגדר מורד במלכות וחייב מיתה. וכל משפט המלוכה האמור בשמואל מראה על היכולת השלטונית הבלתי מסוייגת שיש למלך ללא רחמים בנמלכיו, לכן מלך כיוון שכולו דין ומרות אין רואים אותו מסתפר ושאר דברים שנעשים בצנעה כמבואר בפ"ב דסנהדרין, כי אין כאן חברות עם המלך אלא מורא וכבוד, וכן מלך פורץ גדר ואין ממחין בידו, ובניגוד גמור לאב, מלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול. ואם אמנם אב ומלך הם שתי בחינות נפרדות לחלוטין, כיצד הצליח ר"ע ע"י חיבורם יחד לפתוח שערי שמים כל כך בקלות. אמנם ר"ע עצמו התייחס לשתי בחינות אלו שבאבינו מלכנו שהרי בתחילה אמר "אין לנו מלך אלא אתה" שזה מתייחס למידת המלכות אנו ממליכים אותך ואין לנו מלך אלא אתה. ובאומרו "למענך רחם עלינו" הזכיר מידת הרחמים המתייחסת לבחינת האב, ועם סתירה זאת בדבריו בכל אופן הצליח במקום שר"א לא הצליח.

ג. תימה שלישית היא המשך הגמ' באומרה שהיו מרננים התלמידים אחרי כוחו של ר"א בכשלונו להוריד גשמים, ובהצלחת ר"ע, עד שנוקקה בת קול להתערב ע"מ להשקיט את הרוחות והרינונים ואמרה לא מפני שזה גדול מזה (משמע ששוים הם) אלא שזה (ר"ע) מעביר על מידותיו, וזה (ר"א) אינו מעביר על מידותיו. ודבר תימה היא, שהרי הוא הנותנת, זה שר"ע מעביר על מידותיו ור"א אינו מעביר משמע שר"ע גדול מר"א, ובשל זאת הצליח להוריד גשמים אזי כיצד הגמ' אומרת לא מפני שזה גדול מזה.

דברי חז"ל נוספים טעונים ביאור דברים המתייחסים לדינים בימים הנוראים מה שאמרו בגמ' במסכת ביצה דף ט"ז ע"א:

"תני רב תחליפא אחוה דרבנאי חוזאה כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים (עיין הגהות הב"ח אות א' מר"ה ועד ר"ה) חוץ מהוצאות שבתות והוצאות יו"ט והוצאות בניו לת"ת שאם פחת פוחתין לו ואם הוסיף מוסיפין לו, אמר ר' אבהו מאי קראה (מה המקור שקוצבין מזונות בר"ה?) "תקעו בחודש שופר בכסה ליום חגנו" (תהילים ס"א) איזהו חג שהחודש מתכסה בו? זה ר"ה, וכתוב כי חוק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב' (תהילים ס"א) וחוק לישראל דמזוני הוא".

ופירש רש"י: "שהחודש מתכסה בו שהלבנה מתכסה בו שאינה נראית לכל אדם אלא שחרית ליושבי מזרח וערבית ליושבי מערב... וכו'".

ודבר תימה הוא על הגמ' בביצה שמרחיבה ואומרת על דין מזונותיו של אדם בר"ה, והרי כל בר דעת ובר בי רב יודע שבר"ה נידון האדם על חייו וספרי חיים וספרי מתים פתוחו לפניו וכאמרנו בתפילה בר"ה במוסף "ובריות בו יפקדו איזה לחיים ואיזה

למוות" ימים הרי גורל לאדם משעת דין שכל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון ביום זה דנים את האדם על החלק השולי יותר בחייו, על מזונותיו, ובעוונותינו יש אומנם התופסים את כל מהות תוקף הימים האלה סביב המזונות ואינם שמים לבם על מהות ותוקף הימים הנוראים האלה, הכיצד?

כדי ליישב שתי סוגיות אלה נעיין בגמ' ביומא פ"ו ע"ב באופני התשובה:

"אמר ריש לקיש גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כשגגות שנאמר 'שובה ישראל עד ה' א-לוהיך כי כשלת בעוונך' (הושע יד') הא עוון מזיד הוא וקא קרי ליה מכשול, איני והאמר ריש לקיש גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כזכויות שנאמר 'ובשוב רשע מרשעתו ועשה משפט וצדקה עליהם יחיה' לא קשיא כאן מאהבה כאן מיראה", עכ"ל הגמ'.

ר"ל בדבריו גילה לנו שישנם שתי בחינות של תשובה, יש תשובה הנובעת מ"יראה", ותשובה הנובעת מ"אהבה", שני סוגי תשובה אלו שונים הם, אך קרובים הם וסמוכים הם זה לזה במהותם הפנימית. (ושמא י"ל שמאמרו זה של ר"ל נאמר מתוך מבשרי אחזה אלוה מתוך מהלך חייו בחזרתו בתשובה עיין בזה בב"מ דף פ"ד ע"א תוד"ה אי הדרת בד).

כל גדר אהבת האדם לבורא יתברך נובעת מתוך רצון להתקרבות ללא סייג לקב"ה וקרבת הנשמה הפנימית המפעמת בקרבנו כל רצונה היא להדבק בחי עולמים, כלשון הכתוב 'ואתם הדבקים בה' א-לוהיכם חיים כולכם היום', מונח הדבקות בא לבטא קרבה ללא סייג וללא מחיצות, אהבה ע"פ המשנה באבות פ"ה באה לבטא את האהבה שאינה תלויה בדבר בין האדם לקונו, והרבה הכתוב בחובת האדם לפתח את האהבה לבוראו עד כדי מסירות נפשו גופו ומאודו על אהבתו יתברך.

ומאיך גיסא, הרבה הכתוב לחייב את האדם לירא מבוראו יראה הבאה לידי ביטוי "ויראת מא-לוהיך אני ה' ". ושתי התייחסויות אלו של האדם לאהבה את ה' בכל לבבו ובכל נפשו ומאיך לירא את ה' הרי שהם שני כוחות לכאורה מנוגדים. ואף המצוות מחולקות כך כלשון הרמב"ן בפרשת יתרו שמבאר את ההבדל בין מצוות עשה ללא תעשה, שכן שורש מצוות עשה היא מאהבת האדם לבוראו ושורש מצוות ל"ת היא מיראת האדם לבוראו, וזה לשונו:

"ואמת הוא ג"כ כי מדת זכור במצות עשה, והוא היוצא ממדת האהבה והוא למדת הרחמים, כי העושה מצות אדוניו אהוב עליו ואדוניו מרחם עליו, ומדת שמור במצות לא תעשה, והוא למדת הדין ויוצא ממדת היראה, כי הנשמר מעשות דבר הרע בעיני אדוניו ירא אותו, ולכן מצות עשה גדולה ממצות לא תעשה, כמו שהאהבה גדולה מהיראה, כי המקיים ועושה בגופו ובממונו רצון אדוניו הוא גדול מהנשמר מעשות הרע בעיניו, ולכך אמרו דאתי עשה ודחי לא תעשה, ומפני זה יהיה העונש במצות לא תעשה גדול ועושיין בו דין כגון מלקות ומיתה, ואין עושיין בו דין במצות עשה כלל אלא במורדין כמו לולב וציצית איני עושה, סוכה איני עושה, שסנהדרין היו מכין אותו עד שיקבל עליו לעשות או עד שתצא נפשו".

וכאן הרמב"ן מבדיל בין מצוות עשה לאהבה ומצוות ל"ת ליראה, שההבדל ביניהם מלמד שתוצאת האהבה גורמת לעשייה ולפעולה מן האוהב לנאהב, ותוצאת הירא והמפחד גורמת לירא להיות בחוסר עשייה ובצמיתות הפעולות מפחד שמעשה אשר לא במקומו נזק יביא ולא תועלת.

וכך הוא בדרכו של עולם, שהאוהב מתוך חדוות האהבה מחפש הוא דרכים ופעולות אשר יטיבו עם הנאהב, ואף יראו את אהבתו אליו באופן מוחשי שכן לא די בהכרזה ובהצהרה על רצון האהבה, אלא חייבת היא לבא לידי ביטוי מעשי שיצור וגם יחזק את הקשר ביניהם.

הירא לעומתו מעצם יראתו מפחד ומרוחק הוא ככל שימעט לעשות ולפעול יוכיח יותר את יראתו ופחדו ובכך יטיב לו.

ואיזו דרך נכונה היא יותר בעבודת ה', לכאורה מהפסוקים שהבאנו קודם מקום יש לאהבה אך לא פחות מקום ליראה. והגר"א ב"אדרת אליהו" על בראשית פרק א' פס' א' אומר: "בראשית" אותיות ירא בוש, כי שני מיני יראה הן, יראת הרוממות ויראת העונש, והן נקראין יראת שמים ויראת ארץ, והם נרמזין במילה בראשית ירא בשת: "בשת" - הוא יראת שמים.

"ירא" - הוא יראת הארץ.

ובשביל שני היראות האלו ברא א-לוהים את השמים ואת הארץ (אמנם אנו אף נזקקנו ליראה נוספת המוזכרת בגמ' במס' ברכות דף כ"ז ע"ב דר' יוחנן בן זכאי קודם פטירתו ביאר לתלמידיו את המונח "יראת בשר ודם" כלשונו: "יהי מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם". ואנו נבאר כאן ע"פ הגר"א את שני סוגי היראות הנעלות מיראת בשר ודם, שהם יראת העונש ויראת הבוש, ובעניין ביאור מורא בשר ודם עיין בביאורנו במאמר מעמד הר סיני והנסיון שבו).

ואף רבנו יונה במשלי פרק ב' פס' ה' מבאר את סוגי היראות כלשונו: "הנה התורה כוללת מצוות ידיעת הש"י בלשון היראה שנאמר 'את ה' א-לקיך תירא' (דברים י') כי הענין הראשון מן היראה - יראת הגמול והעונש, והענין השני הוא מדרגה עליונה מאד - שתקבל הנפש ענין רוממות הש"י וגבורותיו ונפלאותיו. והזכרון והידיעה הזאת יהיו מקובלין בנפש ומציין בה בכל עת ונעצרים וחרוטים בלבי ותקבל הנפש מזה מורא גדול. ובושה וצניעות מציין בה בכל עת ויהי דבר נמנע לנפש לעבור את פי ה', ויבוש מלפניו ולפי גודל הידיעה בדרכי ה' יתברך ורוממותו יוכל האדם לעלות יותר במדרגה הזאת וכו'".

הרי שאף רבינו יונה ביאר את שתי המדרגות ביראת ה', האחת שהיא נחותה וירודה שהיא יראת העונש הנובעת מחשבונות אישיים של כדאיות לאדם, ולעומתה היראה הנעלה והגבוהה של יראת הרוממות.

הרמב"ם בהלי' יסודי התורה פ"ב ה"א ביאר שאותה יראה נעלה הרי שהיא בדיוק אהבת ה' המהולה ביראה וזה לשונו בה"א שם: "האל הנכבד והנורא הזה מצוה לאהבו וליראה ממנו שנאמר 'ואהבת את ה' א-לוהיך' ונאמר: 'את ה' א-לקיך תירא'".

ובה"ב כתב: "והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב

ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד צמאה נפשי לאלהים לאל חי. וכשמחשב בדברים האלו עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויראה ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה ואפלה עומד בדעת קלה מעוטה לפי תמים דעות, כמו שאמר דוד 'כי אראה שמך וגו', 'מה אנוש כי תזכרנו'.

הרמב"ם הגדיר אותה כמצוות עשה של "ואהבת את ה' א-לוהיך" זוהי גדר האהבה שגורמת ליראת האדם ביודעו שהוא בריה קטנה ובשילוב התפעלות זו מגיע האדם לדבקות בקב"ה באופן היותר רצוי "יראת הרוממות" שזהו שילוב של אהבה ויראה יחד. מעתה נבאר את בחינת הימים הנוראים מעלתם ותפקידם.

לשני מהלכים נועדו ימים אלו, לעבור בקרבם דבקות האדם בבוראו והמלכת הקב"ה על הבריאה, דבקות וחיבור עם חי העולמים הוא מצד האדם בתשובתו הגורמת להשלת החטא הגורם לחציצה בין האדם לבוראו, ולשון הכתוב: "עוונותיכם היו מבדילים בינכם לבין א-להיכם", ומאידך גיסא הקב"ה יורד לעולם בבחינת דרשו ה' בהמצאו קראו בהיותו קרוב" בימים אלו הקרבה והנוכחות של הקב"ה בתוכנו כביכול רבה ועוצמה היא בדיבוק זה נקשר ונתחבר האדם לבוראו מתוך אהבתו והרצון להתקרב אליו ואב אל בנו. ובו בעת נדרש האדם להמליך את הקב"ה בבריאה מחדש להכריז על מנהיג הבריאה כולה בפה מלא ולחדש את התודעה של ה' מלך גאות לבש וכלשון הגמ' ברי"ה: "אמרו לפני מלכויות כדי שתמלכוני עליכם".

ואמנם בשתי בחינות יש הנועדים לקב"ה בימים הנוראים, יש השבים אליו מתוך פחד ויראה, היא הנקראת בפי ר' יונה והגר"א דלעיל יראת העונש, פחד ורעדה מחמת העונש המשמש ובא גורמת להם להיות יראים מהקב"ה לבלתי יחטאו אנשים אלו מכאן ואילך עבודת ה' שלהם הוא מתוך חוסר מעש וצימצום כוחותיהם ויכולתם מפחדם שמא יבא חטא על ידם.

אך יש השבים בימים אלה אל ה' בכל לב מתוך יראת הדר גאונו גבורותיו ונפלאותיו, ואינם שבים רק מפחד ממה שעשו וחטאו, אלא שבים אליו בכל לב מתוך רצון לגלות כוחותיהם ולשעבדם לעבודת ה' מתוך אהבתו בקרב שכן האוהב לא רק מבטא את אהבתו בפה אלא מתוך מצוות עשה כלשון הרמב"ן דלעיל.

(ראש הישיבה, הגאון הרב חיים יעקב גולדוויכט זצ"ל היטיב לבאר בספרו "אסופת מערכות" שה' אינו מגלה את כוחות הנפש שניחן בהם אלא מצמצם כוחות האוהב, והשב בתשובה מאהבה הרי שמהפך הוא כוחותיו מהבחינה השלילית לבחינה החיובית ואת אותם כוחות שליליים שהתגלו בו בשעת החטא מנצלם הוא עתה לדבר שבקדושה, עיי"ש).

מבוארים לנו דברי ר"ל בגמ' ביומא פ"ו: שתשובה מיראה גורמת רק לעליה אחת קדימה שמזדונות נהפכות לשגגות כי החטא ישנו לא בזדון אלא במזיד, אך כתם ולכלוך עשה הוא בנשמה ומיראה רק הצליח למחוק את עצמת העברה אך לא את העבירה עצמה. לא כן השב מאהבה באופן אקטיבי ומלא שמחה שבזה מגלה את הכוחות שהשקיע בעבירה ועתה מתוך פעולה אקטיבית הוא מייעד אותם לדברי מצוה והתעלות בבחינת אלו רצים ואנו רצים, ניתן לרוץ לדבר עבירה, אך ניתן אף לרוץ לדבר מצוה,

שניהם בריצה - השאלה לאיזה כיוון.

מעתה תובן הגמי' בביצה המבארת שמזונותיו של האדם קצובים לו מר"ה, שנאמר "בכסה ליום חגנו כי חק לישראל הוא", שמזונותיו של האדם הוא התלות התמידית והיום יומית של האדם בבוראו, ומעתה הביטוי לתלות בא ע"י קביעת המועד ביום שבו הלבנה מתכסה שזה גילוי התלות שבין הלבנה לחמה, כי אין ראיית תלותה של הלבנה גדולה, כמו בתחילת החודש שבו היא מתכסה.

ועפ"י בארו את הנאמר בברית, בברכה שבה מברכים את הילוד בברכת "זה הקטן גדול יהיה" וכי מה פשרה של ברכה זו, הרי בעזה"י כך הוא בטבע הבריאה, קטן האוכל - גדל עד כדי כך שהוא יצטרך להוריד ממשקלו?

אלא שביאור הענין הוא שקטן יגדל, מצינו במאורות לממשלת היום המאור הגדול, ולממשלת הלילה המאור הקטן שזה הירח, מדוע השמש נקראת מאור גדול והירח מאור קטן? מצינו בגמ' בב"מ דף י"ב ע"א שגדול הסמוך על שולחן אביו נקרא קטן, וקטן שאינו סמוך על שולחן אביו נקרא גדול, התלוי והתלות, הרי שהוא קטן, והאדם המעניק והמשפיע נקרא גדול, השמש שהיא מקור האור נקראת גדול, הירח שהוא תלוי ומקבל נקרא קטן, כך הקטן הנוולד כרגע בעודו קטן ומקבל ותלוי נקרא קטן, תפילתנו שעם הזמן הוא יוכל להעניק לאחרים ולא יהיה תלוי והוא יקרא גדול.

ולפי הרגשת תלותו של האדם בבורא עולם והבנת משמעות השפע היורד מן השמים, האדם מתברך ולא רק בשפע גשמי אלא בשפע רוחני, כלשון ה"שם משמאל" במאמרו על מזונותיו של האדם בר"ה:

"והנה כ"ק אבי האדמו"ר זצלה"ה הגיד כי ההשפעה הרוחנית מלמעלה היא החיבור בין הנותן שהוא הש"י למקבלי ההשפעה, וישראל המבקשים השפעה אין עיניהם נשואות לגשמיות ההשפעה לבד אלא לחיבור שבה, עכת"ד הצריך לענינו. ויש להבין דא"כ היה כל מין השפעה צריך להביא אתו דביקות ואהבה, והרי כתיב (שם ל"ב ט"ו) 'וישמן ישורון ויבעט', ואמרו ז"ל גדול נסיון העושר מנסיון העוני. אך הטעם הוא מפני שאין ההשפעה באה אלא בלבוש כנ"ל, ולעומת מהות ההשפעה כן יגדל לבושו הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו, וע"כ הנמשך אחר פנימיות ההשפעה באמת מביאה אתה דביקות ויראת שמים. והיינו הך שהגיד כ"ק זקני האדמו"ר הגדול זצלה"ה מקאצק דכאשר השנה מבורכת היא מבורכת בכל דבר ואפי' ביראת שמים נמי, ובודאי שהפירוש שמבורכת ביראת שמים למבקשים יראת שמים ונמשכים אחר פנימיות ההשפעה ולא לנמשכין אחר הלבוש החיצוני שבה, וע"כ למרבית העולם שנמשכין אחר חיצוניות ההשפעה והלבוש גורמת היא עוד נסיון".

מכאן אף מובן הנוסח שנאמר ע"י ר"ע "אבינו מלכנו", ר"ע ביטא בשתי מילים אלו את תעצומת הימים הנוראים שהם בחינת גילוי כבוד ה' בעולם והאדם הנחשף לאותו גילוי כבוד שמים צריך שתהיה בו יראת הרוממות אהבה המעולה ביראה ששיג השגה גדולה בגילוי הא-לוהי המתגלה ש"המלך בשדה" כלשון החסידים.

אין די באהבה בלבד כי יראה אנו צריכים, אין די ביראה המסייגת ומצמצמת את האדם אלא בחינת אהבה גדולה שהיא ביטוי למידת הרחמים כרחם אב על בנים, ובו בזמן יש את יראתו מיראת הרוממות שפלות האדם ולא רק מיראה הנובעת מיראת העונש.

דוד המלך בתהילים היטיב בפסוק אחד לשלב את שתי הבחינות האלו יחדיו באומרו: "כרחם אב על בנים רחם ה' על יראיו". רחמים מרחמי שמים הבאים על יראים, יראים מתוך אהבה שעוצמתה היא יראת הרוממות.
ר"ע חיבר פסוק זה בבחינה של אבינו - רחמים, מלכנו - יראה, וביחד "אבינו מלכנו" - יראת הרוממות, חסד ודין כרוכים זה בזה.